

Majda Merše

BESEDJE SLOVENSKEGA KNJIŽNEGA JEZIKA 16. STOLETJA

Na inštitutu, ki že daljše obdobje deluje pod naslovom Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, je bila sredi sedemdesetih let 20. stoletja ustanovljena sekcija, namenjena pripravi zgodovinskih slovarjev in raziskavi zgodovine slovenskega jezika. Komisija,¹ ki je delo načrtovala in ga dve desetletji (1973–1994) vodila, je glede na pomen, ki ga ima za slovenski knjižni jezik druga polovica 16. stoletja, med prve naloge sekcije uvrstila pripravo slovarja jezika slovenskih protestantskih piscev 16. stoletja. Slovar, ki naj bi temeljil na gradivu, zbranem s popolnim izpisom vseh knjižnih izdaj s slovenskim besedilom, naj bi bil prvi iz niza zgodovinskih slovarjev, ki bi prikazovali rabo slovenskega jezika v pisanih in tiskanih virih od začetkov do srede 19. stoletja.

V minulih desetletjih je bilo za načrtovani slovar po postopno izoblikovanih slovaropisnih načelih s popolnim izpisom zbrano gradivo, ki šteje približno 3.200.000 izpisov.² Koncept zahtevno zasnovanega, obvestilno izčrpnega razlagalnega zgodovinskega slovarja razgrinja *Poskusni snopič Slovarja jezika slovenskih protestantskih*

- 1 Sestavljena je bila iz strokovnjakov za leksikološka vprašanja in za zgodovino slovenskega jezika s Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani in z Inštituta za slovenski jezik SAZU oz. ZRC SAZU. Predsedoval ji je akad. France Bezlaj.
- 2 Glede na tehnične možnosti, ki jih je ponujal čas, v katerem je potekalo zbiranje gradiva, je bila večina izpisov pridobljena s pomočjo fotokopiranja, ki je omogočalo razmnoževanje avtentičnih besedilnih odlomkov. Po tej metodi je bilo izpisanih 48 od 53 del. Dve deli sta bili izpisani računalniško, za tri pa so že obstajali rokopisni izpisi, ki jih je izdelal Jože Stabej: za slovensko besedje iz obeh Megiserjevih slovarjev (1592 in 1603) in iz Bohoričeve slovnice (1584).

piscev 16. stoletja, ki je izšel leta 2001.³ Ta z izbranimi vzorčnimi gesli nakazuje pričakovano problematiko, hkrati pa kaže, kakšne možnosti nudi popolno gradivo za prikaz besedja in življenja besed nasploh.

Med pripravljala dela za slovar spada tudi delo z naslovom *Besedje slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja*, ki je spomladi leta 2011 izšlo pri Založbi ZRC SAZU. Delo, ki so ga pripravili Kozma Ahačič, Andreja Legan Ravnikar, Majda Merše, Jožica Narat in France Novak, prinaša popis občnoimenskega besedja, zajetega s popolnim izpisom vseh knjižnih izdaj s slovenskim besedilom iz obdobja 1550 do 1603. Časovni okvir določata letnici izida prve slovenske knjige in izida Megiserjevega večjezičnega slovarja, v katerega je bila vključena tudi slovenščina. Koncept prikaza je bil izoblikovan in praktično preizkušen že v istovrstni delni predstavitvi besedja, zajetega s popolnim izpisom Trubarjevih in Dalmatinovih biblijskih prevodov. Prikaz je bil objavljen kot posebno poglavje v knjigi komentarjev k faksimilirani izdaji najstarejših slovenskih biblijskih prevodov. Obe knjigi sta izšli v okviru mednarodne zbirke *Biblia Slavica* leta 2006.

Besedje slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja je podatkovno izjemno bogato delo. Uvodnemu poglavju, ki so mu dodane potrebne preglednice (znaki in okrajšave, preglednici krajšav virov, urejenih po časovnem in po abecednem zaporedju, ter preglednica črkovnih znamenj za glasove knjižnega jezika slovenskih protestantov, ki posredno pojasnjuje tudi prečrkovanost iztočnic), sledi 609 slovarskih strani, na katerih je navedenih približno 250.000 podatkov. Številni izmed njih so novi. Delo izkazuje 27.841 iztočnic, ki so večinoma enobesedne, nekaj pa je besednozveznih. Kazalčnih iztočnic, ki uzaveščajo predvsem glasoslovne in pisne oz. pravopisne različice, je 5609. Številka, ki jo dobimo po odštetju kazalčnih iztočnic (22.232), pove, koliko različnih besed je bilo uporabljenih v slovenskih tiskih iz obdobja 1550–1603.⁴ Besednovrstna analiza je pokazala, da prevladujejo samostalniki (teh je 9355; najštevilnejši so samostalniki moškega spola (3483), za njimi pa se razvrščajo samostalniki ženskega in srednjega spola; samostalnikom sledijo

3 Pripravila sta ga Majda Merše in France Novak s sodelovanjem Francke Premk.

4 S popolnim izpisom del so bile pri pregibnih iztočnicah zajete vse izpričane pojavne oblike.

glagoli (6332), pridevniki (2889) ter samostojno predstavljeni deležniki oz. deležja (2056). Nad tisoč iztočnic izkazujejo tudi prislovi in raznovrstne posamostalitve, druge besedne vrste pa se pojavljajo redkeje.⁵ Kot samostojne iztočnice so predstavljene tudi besede in morfemi, ki opravljajo slovnične vloge: npr. črka, zlog, glas, končnica.

Knjiga nudi zanesljive odgovore na več vprašanj, zlasti pa na naslednja: katere besede (ali manjše enote) so bile uporabljene v začetnem razvojnem obdobju slovenskega knjižnega jezika,⁶ kdaj so bile prvič zapisane, v katerih delih so bile uporabljene, kateri pisci so segali po njih, na katere besedilne zvrsti so bile vezane, ali so bile vključene tudi v slovarske prikaze itd.

Slovarske vrstice oz. sestavke uvajajo krepko tiskane iztočnice, ki so geselske ali kazalčne, če uvajajo kazalke. Nezanjsljive iztočnice so opremljene z zvezdico (npr. **auspurg*** *prid.*; **dahniti*** *glag. dov.*). V teh primerih gre navadno za besede, ki niso izpričane v imenovalniku oz. v nedoločniku, obliko, v kateri so zapisane, pa je mogoče pripisovati različnima ali različnim iztočnicam.

Iztočnice so opremljene z besednovrstnimi in drugimi slovničnimi oznakami ter s kronološko urejenimi podatki o virih, na primer: **arcat sam. m** ♦ P: 22 (TC 1555, TE 1555, TR 1558, TL 1561, *P 1563, TO 1564, KB 1566, TL 1567, KPo 1567, TC 1575, DJ 1575, JPo 1578, DB 1578, TkM 1579, TT 1581-82, DB 1584, DM 1584, BH 1584, MD 1592, TPo 1595, TfM 1595, MTh 1603). Slovnična obvestila, ki sledijo besednovrstnim podatkom, kažejo na osnovne kategorialne lastnosti iztočnic, kot je spol pri samostalniku, vid pri glagolu, morebitna nesklonljivost pri samostalniških besedah ali nepregibnost po spolu, sklonu in številu pri pridevniških besedah,

- 5 Podobno pogostnostno razvrstitev besednih vrst izkazuje tudi *Slovar slovenskega knjižnega jezika*, čeprav je oprt na drugačno gradivsko osnovo, pa tudi način prikazovanja besednih vrst je deloma drugačen (Jakopin 1995: 344): prevladujejo samostalniki (najštevilnejši so samostalniki moškega spola, ki se jim pogostnostno približujejo samostalniki ženskega spola, samostalniki srednjega spola pa so redkejši), sledijo jim pridevniki, tem pa glagoli.
- 6 Poznavanje seznamov in obravnava besedja, uporabljenega v predknjižnem obdobju (npr. v *Brižinskih spomenikih*; prim. slovarski del prve znanstvenokritične izdaje, Zor 1992: 130–160), npr. omogoča ugotovitve, katere besede so bile v tiskih 16. stoletja sploh prvič zapisane.

obveščajo pa tudi o razlikovalno nujnih vrstah zaimkov, števnikov in prislovov, o spremenljivi pravopisni podobi itd.

Pripis okrajšav virov je omogočila zaporedna, ločena obdelava vseh popolno izpisanih del, kar pomeni, da je bila besednovrstnost iztočnic in drugih njihovih slovničnih značilnosti ugotavljana za vsako delo posebej. Delo je po tehtnem premisleku steklo z obdelavo izpisov Dalmatinove *Biblije* kot najobsežnejšega dela. Obsežno gradivo je terjalo strokovno zahtevne analize raznovrstne problematike, omogočalo pravičen prikaz jezikovnih pojavov in vodilo k uporabnim rezultatom. Pregledu Dalmatinove *Biblije* so postopno sledili pregledi drugih besedil, ki so praviloma presenečala s svojsko problematiko, npr. postile (Trubarjeva 1595, Kreljeva 1567 in Juričičeva 1578 – prva z obsežnostjo in pogosto zaznavno tesno odvisnostjo od Luthrove prevodne predloge, druga in tretja pa s svojsko glasoslovno obarvanostjo in leksikalnimi posebnostmi), Bohoričeva slovnica (1584) s pojavi, značilnimi za slovnični prikaz jezika, z večvrstno problematiko pa tudi oba slovarja, abecedniki, pesmarice ter Trubarjeva samostojnejša dela: *CERKOVNA ORDNINGA* (1564) kot cerkvenopravno besedilo ter njegov *CATEHISMVS SDVEIMA ISLAGAMA* (1575), ki enako kot druga originalna besedila ni omogočal preverjanja pravilnosti razumevanja v prevodni predlogi.

Sestavni del slovarske informativnosti je tudi ločen prikaz homonimov. Enakoizrazne (homonimne) iztočnice so opremljene z razločevalnimi številkami, ki jih opravičuje s slovničnimi okrajšavami izpričana besednovrstna oz. slovnična različnost. Kadar slovnične oznake zaradi izenačenosti razlikovalno odpovedujejo, razločevalno vlogo prevzemajo pojasnila, ki so iztočnicam pripisana v oglatem oklepaju (npr. **biti 1** [bijem] *glag. nedov.* in **biti 2** [sem] *glag. nedov.*). Slednja so pogosto izbrana in iztočnicam dodana z mislijo na sodobnega bralca, ki medbesednih razmerij v 16. stoletju in v zgodovini slovenskega jezika nasploh ne pozna. Besedo *bogastvo* bi si npr. pomensko najverjetneje skušal razložiti s pomočjo pridevnika *bogat*, na besedotvorno povezavo z *bogom* in na pomen 'božanstvo, bog', ki je bil v 16. stoletju izpričan s številnimi izpisi, pa se ne bi

spomnil; ob besedi *biert* bi morda pomislil na stilno označeni pomen 'krčmar', ne pa na 'ribnik', itd.

Pri nekaterih skupinah besed so iztočnicam pripisana tudi opozorila na geografsko omejeno rabo ali na tuj izvor. Potreba po navedbi opozoril na zemljepisno omejenost rabe se je pokazala ob besedju, ki je navedeno v seznamih slovarskega značaja (npr. v *Registru*, ki je dodan Dalmatinovemu prevodu *Pentatevha* iz leta 1578, in v obsežnejšem *Registru*, dodanem Dalmatinovi *Bibliji*), in pri besedju, ki je bilo s tovrstnimi oznakami opremljeno že v Megiserjevih slovarjih.

V skladu z zamisljivo je priprava *Besedja slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja* kot slovarskega dela posebnega tipa terjala premišljeno vključitev kazalčnih gesel, saj naj bi slednja prevzela velik delež pri zrcaljenju jezikovne realnosti v času hitrega poimenovalnega širjenja, oblikovanja in normativnega ustaljevanja mladega slovenskega knjižnega jezika. Kazalčna gesla v tem slovarskem opisu s svojim izhodiščnim delom najpogosteje kažejo:

- na obstoječo glasoslovno variantnost, v nadaljevanju pa na posodobljeno prikazovalno mesto (npr. **ahed** gl. ahet, **anpag** gl. ampak, **ajdoski** gl. ajdovski, **blešiti se** gl. bleščiti se, **britov** gl. britev, **de** gl. da, **hinavc** gl. hinavec, **hvaleoč** gl. hvalejoč, **jegrati** gl. igrati, **mumu** gl. mimo itd.);

- na obstoj številnih pravopisnih dilem in na načine njihovega reševanja (npr. **nadejl priti** gl. del -, na -, priti -; **figinudrevu** gl. drevo, figin; **kaj ... za en** gl. en -, kaj -, za -; **kečez** gl. čez, tja; **kej en** gl. kjeen itd.); uzaveščajo tudi lastnoimenske besedne zveze in kažejo na način obravnave njihovih sestavin (npr. **Adriatisku morje** gl. adriatiski, morje);

- na način prečrkovanja pri prevzetih besedah (npr. **alcoran** gl. alkoran) in v interpretativno dvoumih primerih (npr. **vyti** gl. vjiti); na obstoj kalkiranih besednih zvez, ki so bile nosilke posebnih pomenskih vrednosti, hkrati pa predstavljajo način njihovega slovarskega prikaza: bodisi kot zloženke ali sklopa ali kot ločeno obravnavanih sestavin (npr. **spet nazaj** gl. nazaj -, spet -; zveza *spet nazaj* prezrcalja nemški sklop *wiedervmb* 'spet, znova');

- na dileme pri rekonstrukciji iztočnic na osnovi izpričanih oblik (npr. **bajncerlinov** [rod. mn.] gl. bajncerli; **abecedaria** [rod. ed.] gl.

abecedarium; **blazej** [mest. ed.] gl. blago; **faraona itd.** [rod. ed.] gl. farao; **čem itd.** gl. hoteti itd.) itd.

Tudi na osnovi številnih kazalk je mogoče sklepati, da so bile besede prepoznavno tujega izvora izvzete iz ustaljenega načina glasoslovno-pisnega posodabljanja in enotenja, saj je bilo pri njihovem prikazu upoštevano hotenje, da bi bile predstavljene v celotni besedotvorni in glasoslovni raznolikosti;

Pri pravopisno neustaljenih iztočnicah, pri katerih so sestavine v besedilih pisane skupaj ali narazen, je opozorjeno na oba načina, hkrati pa tudi na njuno pogostnostno razmerje, na primer: **doli-izmalati** (doli izmalati/doli iz malati) *glag. dov.* ♦ P: 1 (TPo 1595). V nekaterih primerih je bil zaradi pravopisnih razlik, ki se kažejo med posameznimi pisci (npr. med Trubarjem in Dalmatinom) ali celo med različnimi fazami njihove knjižnojezikovne dejavnosti oz. med posameznimi njihovimi deli, na osnovi podatkov o stanju v posameznih besedilih izdelan sintetični prikaz, ki prikazuje vse izpričane načine zapisovanja iztočnice, pa tudi njihovo pogostnostno zaporedje, na primer: **aniti** (aniti/an iti) *glag. nedov.* ♦ P: 2 (TPo 1595, ZK 1595); (an iti) *glag. nedov.* ♦ P: 1 (JPo 1578); *glag. nedov.* ♦ P: 1 (MD 1592).

Posebne omembe je vredno, da se v številnih slovarskih podatkih, zlasti slovničnih, skrivajo velika prizadevanja avtorjev, da bi se dokopali do ustreznih, teoretično trdnih in sistemsko pravilnih rešitev. Za uresničitev tovrstnih ciljev je bilo treba opraviti številne analize izbranega gradiva, pa tudi nekaj obširnejših raziskav, ki so bile deloma popisane in skupaj z doseženimi rezultati predstavljene v strokovni literaturi.

Avtorji *Besedja slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja* so se pri delu večinoma srečevali s klasičnimi problemi zgodovinskega slovaropisja. Enega izmed njih predstavlja rekonstrukcija izhodiščne oblike pri pregibnih besedah, kadar ta ni izpričana. Z njim – in s številnimi drugimi – so se v procesu zbiranja in urejanja gradiva za slovar jezika slovenskih protestantskih piscev nenehno srečevali že izpisovalci in pregledovalci izpisov, vendar ga zaradi posamičnih, nepovezanih pojavitev besed, hitrega poteka dela in nemožnosti preverjanja pravilnosti izpisa znotraj šele kasneje nastale celote, ki jo sestavljajo

vse pojavitve, ni bilo mogoče vselej ustrezno rešiti. Ustreznejše reševanje tovrstne problematike omogočajo popolni izpisi, zapletajo pa jo redke ali celo posamične pojavitve besed, skorajda v enaki meri pa tudi neobvestilnost in istovrstnost izpisov.

Analiza celotnega gradiva je pogosto pokazala na nujnost korekcije domnevnih izhodiščnih oblik oz. na potrebo po nastavitvi nove iztočnice. Med drugim se je npr. pokazalo, da je imenovalnik, ki mu pripadajo odvisni skloni *očeta, očetu, z očetom* itd., pravzaprav *oča* in ne *oče*, ki ga poznamo iz današnje jezikovne izkušnje; na primer: ***Ozha***, *daj meni ta dejl blaga, kateri meni ?li?hi* (DB 1584: III,40b). Pregled celotnega gradiva je večkrat vplival na novo določitev veljavnih sklanjatvenih vzorcev in na popravke imenovalnikov pri nekaterih prevzetih samostalnikih: npr. **faraon* – *faraona* ? *farao* – *faraona*, saj pričakovanega imenovalnika **faraon* izpisi večine del niso potrdili.

Zadrege so bile pogoste tudi pri besednovrstnem opredeljevanju leksemov. Veliko težav pri prepoznavanju besedne vrste je npr. povzročilo prehajanje pridevnikov, zaimkov in števnikov med samostalnice, zlasti če za posamostaljenost ni bilo vidnih zunanjih znakov. Razmejevalne težave so se pojavljale tudi na stiku drugih besednih vrst (npr. med prislovom in povedkovnikom ali prislovom in členkom) ter med razstavljivimi besednimi zvezami in že leksikaliziranimi poimenovanji, kakršno je npr. *ništer tem manje* kot prevedek nemške zveze *nichts desto weniger* ali *nichts desto minder*.

Zelo pozorno obravnavo so npr. terjali glagolski kalki. Prav kalkiranje je bilo v času nastanka slovenskega knjižnega jezika eden izmed osnovnih načinov širitve glagolskega besedja. Z njegovo pomočjo so slovenski protestantski pisci pogosto razreševali poimenovalne zadrege, s katerimi so se soočali zlasti pri prevajanju *Biblije* in drugih verskih besedil.⁷ Ustrezen slovarski prikaz je lahko sledil le dobro premišljeni predhodni razmejitev med glagolskimi kalki in homonimnimi zvezami, sestavljenimi iz prislova z razvidnim prostorskim pomenom in glagola (npr. med glagolom *goripostaviti* 'ustanoviti' in zvezo *gori postaviti*, pri kateri *gori* uresničuje prislovni pomen in opozarja na višje mesto v prostoru).

7 Prim. Merše 2003.

Pri glagolih je težave pogosto povzročalo tudi njihovo vidsko opredeljevanje. Slednje se je zapletalo zlasti v primerih, kadar besedilno nevpeta raba ali raba v vidsko neobvestilnem sobesedilu omogoča obe vidski interpretaciji, pa tudi takrat, kadar sopomenski niz »sugerira« drugačno vrednost, kakor je sistemsko predvidljiva.

Tudi pri pripravi *Besedja* se je neštetokrat pokazalo, da je pri raziskovanju jezikovnih značilnosti prevedenih del (zlasti Trubarjevega in Dalmatinovega knjižnega jezika, izpričanega v njihovih biblijskih prevodih, ter jezika Kreljeve, Juričičeve in Trubarjeve postile) in pri iskanju najprimernejših prikazovalnih načinov, ki terjajo predhodno razumevanje pojavov, primerjava s prevodnimi predlogami nepogrešljiva metoda.

S slovaropisnega vidika je *Besedje* tako glede razreševanja besednovrstno-slovnice problematike kot glede pregleda nad besedjem nujna predstopnja slovarja jezika slovenskih protestantskih piscev 16. stoletja. Ker pa je knjiga hkrati tudi prva celovita informacija o besedju, ki je bilo uporabljeno v prvih petdesetih letih obstoja slovenskega knjižnega jezika, bo lahko koristila vsakomur, ki bo iskal tovrstne podatke.

VIRI IN LITERATURA

Besedje = Ahačič, Kozma, Legan Ravninar, Andreja, Merše, Majda, Narat, Jožica, Novak, France (2011): *Besedje slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

DB 1584 = Dalmatin, Jurij (1584/1968): *BIBLIA, TV IE VSE SVETV PISMV, STARIGA inu Noviga Te?tamenta*. Wittemberg: Gedruckt durch Hans Kraffts Erben, 1584. Mladinska knjiga v Ljubljani v sodelovanju z založbo Dr. Trofenik v Münchnu, 1968.

Jakopin, Primož (1995): Nekaj števil iz Slovarja slovenskega knjižnega jezika. *Slavistična revija*, 43, št. 3, 341–375.

Merše, Majda (2003): Glagolski kalki v zgodovini slovenskega knjižnega jezika (prevzemanje, raba in primerjava s stanjem v slovanskih jezikih). *Slavistična revija* 51/Posebna številka. Zbornik referatov za trinajsti mednarodni slavistični kongres, 81–103.

MAJDA MERŠE

Merše, Majda, Ahačič, Kozma, Legan Ravnikar, Andreja, Narat, Jožica, Novak, France, Premk, Francka (2006): Wortschatz der slowenischen Bibelübersetzungen des 16. Jahrhunderts. *Matthäus-Evangelium (1555)*; *Paulus, Römerbrief (1560)*; *Paulus-Briefe (1561, 1567)*; *Psalter (1566)*; *Neues Testament (1581–82) übersetzt von Primož Trubar*. *Jesus Sirach (1575)*; *Pentateuch (1578)*; *Proverbia (1580) übersetzt von Jurij Dalmatin*. *Kommentare*. Biblia Slavica. Serie IV: Südslavische Bibeln, Band 3,2. Paderborn – München – Wien – Zürich: Ferdinand Schöningh, 99–325.

Merše, Majda, Novak, France s sodelovanjem Francke Premk (2001): *Slovar jezika slovenskih protestantskih piscev 16. stoletja, Poskusni snopič*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Zor, Janez s sodelovanjem Franca Jakopina in Tineta Logarja (1992): *Slovar Brijunski spomeniki*. Znanstvenokritična izdaja. Ljubljana: SAZU, ZRC SAZU, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede (izd.), Slovenska knjiga (zal.), 130–160.